

5

RAJAPRASHASTI

A

POEM

BY

Professor TARANATHA TARKAVACHASPATI

Printed At the Saraswati Press,

1988.

CEJPM00

● श्रुते ज्ञानास मुक्तिः ●	
पुस्तक सं०.....	
अध्याय सं०.....	
तिथि०.....	
मुद्रकः श्री-गुरुकुल-प्रकाशनालयः	

CEJPM00

RAJAPRASHASTI

A
POEM

BY
PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

EDITED
WITH A COMMENTARY

BY
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

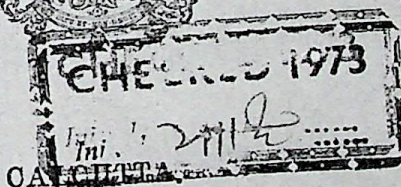
FOURTH

EDITION.

आगत सं० ४२/२

दि० १२/२/२००७

गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी.

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1888.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College,
No, 2 Ramonatho Majumdar's Street, Calcutta.

एतानि सुद्धितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ व्याशुबोधव्याकरणम् ।	२	२० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
२ धातुपाठः	१॥	२१ भाषिनीविलास सटीक	॥
३ शब्दस्तोमसहानिधिः	८	२२ हितोपदेश सटीक	॥
४ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता १०		२३ भाषापरिच्छेदसुक्तावलीसहित ॥	
५ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त) ॥		२४ वल्लविवाहवाद	१०
६ तन्त्रादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४	२५ दशकुमारचरित सटीक	१
७ गयात्राद्यादिपद्धतिः	१	२६ परिभाषेन्दुशेखर	॥०
८ शब्दार्थरत्नम्	॥	२७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	१०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१०	२८ चक्रदत्त (वैद्यक)	१॥०
१० छन्दोमञ्जरी तथा छत्तरत्नाकर सटीक	॥०	२९ ज्ञानादिस्त्व सटीक	२
११ वेणीसंहार नाटक सटीक ॥०		३० मेदिनीकोष	१
१२ सुहृदराक्षस नाटक सटीक ॥		३१ पञ्चतन्त्रम् सटीक	१
१३ रत्नावली नाटिका सटीक ॥		३२ विद्वत्सोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ॥	
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक १		३३ साधवन्धम्	१०
१५ धनञ्जय विजय सटीक १०		३४ तर्कसंग्रह इ अनुवाद सहित ॥	
१६ सहायचरितनाटक ॥०		३५ प्रसन्नराघव नाटक	१
१७ साङ्गप्रतप्तकौमुदी सटीक २		३६ विवेकचूडामणि	१॥
१८ वेद्याकरणभूषणसार ॥		३७ काव्यसंग्रह सटीक (संपूर्ण) ७	
१९ लोलावती ॥०		३८ किङ्कानुशासन सटीक	१
२० वीजगणित ॥		३९ ऋतुसंहार सटीक	१॥
२१ शिशुपाशबधे सटीक (साध) २		४० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१
२२ किरातवर्जुनीय सटीक १॥०		४१ वसन्ततिलक भाष्य	१॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥०		४२ मायती व्याख्या ॥०	
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड सटीक ॥०		४३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २	
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥०		४४ भोजप्रबन्ध	॥
२६ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान) १००		४५ नलोदय सटीक	१॥
२७ कादम्बरी सटीक १॥०		४६ देश क्षेत्र कठ प्रश्न सुख	
२८ राजप्रशस्ति सटीक १		४७ साङ्ख्य (सटीक सभाष्य)	५
		४८ बान्दीम्य सटीक सभाष्य	१
		४९ वैजयिणी शेषः सटीक	
		(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२

राजप्रशस्तिः ।

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजेषु निवेदनम् ।

तारानाथद्विजस्येदमाश्रीराशिपुरः सरम् ॥१॥

कमला कमलालयालये लसतात्तेऽक्षपला निरन्तरम् ।

वदने वचनाधिपालिका समरे तेऽग्रसरासु कालिका ॥२॥

चित्तसद्गानि तवासु सक्तं वामुदेवपद्वाच्यधाम तत् ।

येन सर्वमिदमाततं ततं पालितं तदनु सहितं क्रमात् ॥३॥

योगमार्गनिहितेन चेतसा विश्वरूपमनघं विभावय ।

तेन लब्धपुरुषार्थसार्थकं सार्थकं जननमसु भूप ! ते ॥४॥

अस्तीति । अस्ति शुभस्त्वकं श्रीमत्सु महाराजाधिराजेषु
तारानाथद्विजस्य इदम् आशिषो राशिः समूहः पुरःवरो यत्र
साष्टमं निवेदनं वचनम् । अहम् वृत्तम् ॥१॥

कमलेति । कमलाख्या पद्मजवाहिनी कमला लक्ष्मीः ते तव
आलये गृहे निरन्तरम् अक्षपला अक्षपला स्थिरेत्यर्थः सती लसता
विराजत, तथा वचनाधिपालिका वाग्देवी ते वदने निरन्तरं लसता-
दिति पूर्णान्वयः । कालिका च ते तव समरे संप्राप्ते अग्रसरा-
सु अक्षवर्तिना अस्तु भवतु ॥२॥

चित्तेति । येन इदम् आततं वित्तृतं सर्वं जगत् ततं सृष्टं
तदनु तदनन्तरं पालितं ततः क्रमात् सहितं तत् वामुदेवपदस्य
वाच्यम् आभिधेयं धाम तेजः ब्रह्मेति यावत् तव चित्तसद्गानि मनो-
गृहे सन्तम् अचिरम् अस्तु तिष्ठतु । रघोदताष्टम् ॥३॥

योगेति । त्वं योगमार्गे समाधिनिवसे निहितेन चित्तेन
चेतसा मनसा विश्वरूपम् अनघं ब्रह्मेति यावत् विभावय चिन्तय ।

सवीजा हृदवृत्तिः क्रमसमुपगता वीजरहिता
 परे तत्त्वे सम्यक् स्वयमुपगता जन्मशमनी ।
 तयाणां तापानामतिशयसमूलक्षयकरी
 प्रणादं ते भूयात् प्रकृतिपुरुषव्यक्तिजननी ॥५॥
 सम्प्रज्ञातसमाधिधूतनिरये चित्ते क्रमादुद्भवाः-
 सम्प्रज्ञातसमाधिना नरपते ! भूयात् विवेकोदयः ।
 अत्यन्तः पुरुषार्थलाभ इह ते भूयाच्च भूमीपते !
 येमाश्रान्तभवेन तेन न भवे भूयात् पुनः संशयः ॥६॥

हे भूप ! तेन ब्रह्मचिन्तनेन ते तव स्वः अधिपतः पुरुषार्थानां
 धर्मार्थकाममोक्षलक्षणां सार्थः समूहः व्यक्तित्वं तथाभूतम् अतएव
 सार्धकं सफलं जननम् आस्तु भवतु । रघोद्वतादत्तम् । रास् परैर्वर-
 षगैरघोद्वतेति तल्लक्षणात् ॥०॥

सवीजेति । सवीजा वीजेन तत्त्वावधानेन सहिता तत्त्वानु-
 सन्नाविनीति यावत् क्रमं सातत्व्यम् अनुगता सततप्रणिहितैवि-
 यावत् वीजरहिता कारणरहिता स्वाभाविकीति यावत् परे
 तत्त्वे परमात्मनि सम्यक् स्वयं समावृत्तिम् उपगता प्राप्ता स्व-
 शमनी पुनर्जन्मनिवारिणीत्यर्थः तयायास्वाध्यात्मिकाधिदैविका-
 धिभौतिकानां तापानाम् अतिशयेन समूलक्षयं करोतीति तथोक्ता
 प्रकृतिपुरुषयोः व्यक्तिर्विभेदः तस्याः जननी बोधनी ते तव हृदवृत्तिः
 जनोद्योतिः प्रणादम् अत्यर्थं भूयात् । शिखरिणीदत्तं, रसैरुद्भूतम्
 यधनसमल्लागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥१॥

संप्रज्ञातमिति । हे नरपते ! सम्यक् प्रकर्षेण ज्ञातेन अनुधि-
 तेनेति यावत् समाधिना योगेन धूतः निरस्तः निरयः दुष्कृतं
 यथावत् तथाभूते चित्ते तवेति शेषः क्रमात् पर्यायक्रमेण अय-

चित्तप्रसादनकरी परिकर्मरूपा

ज्योतिष्मती मधुमती च तथा विशोका ।

आनन्दया च सहिता सततं चकासु

भूपालवर्य ! सततं तव चित्तवृत्तिः ॥७॥

मैत्री साधुषु दुःखितेषु करुणोपेक्षा च पापालसु

वृत्तिः सा हृदयस्य भूप ! सुदिता सौख्यान्वितेष्वसु ते ।

एतासां परिशुद्धभाववशतः स्वैर्यान्वितं मानसं

सर्वानर्थनिवर्हणाय नृप ! ते शान्तिं परामृच्छतु ॥८॥

आनन्द उदयः भूयात् । हे भूमिपते ! इह अस्मिन् लोके ते तव
अत्यन्तः अहान् पुरुषार्थानां धर्मादीनां लाभः भूयाच्च येन अत्रान्तर्भवेत्
अनवरतजातेन तेन पुरुषार्थलाभेन ते तव भवे संसारे पुनः वश्याः
पुनर्जन्म न भूयात् न भवतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । स्वर्ग्यैर्व्यदि-
तः सज्जौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥६॥

चित्तेति । हे भूपालवर्य ! राजाधिराज ! तव चित्तवृत्तिः
अनोष्ठतिः सततं चित्तप्रसादनकरी लोकानां अनोरञ्जनी परिकर्म-
रूपा प्रसाधनस्वरूपिणी ज्योतिष्मती तेजस्विनी मधुमती साधुर्व्य-
सृणोपेता तथा विशोका शोकरहिता सततम् आनन्दया सन्तोषेण
सहिता च सती चकासु विराजत । वसन्ततिलकं वृत्तं, चोद्यं वसन्त-
तिलकं समजा जगौ न इति तल्लक्षणात् ॥७॥

मैत्रीति । हे भूप ! ते तव सा प्रशिक्षा साधुषु मैत्री, दुःखितेषु
करुणा, पापालसु असाधुषु उपेक्षा, सौख्यान्वितेषु सुखिषु सुदिता
हर्षवती हृदयस्य वृत्तिः अस्तु भवतु । हे नृप ! एतासां मैत्रीप्रद-

तीनां परिशुद्धभाववशतः विशुद्धाभिप्रायत्वेन स्वैर्यान्वितं सुखिरसु

योगोक्तलक्षणयमादिभिरष्टसंख्यै-

र्योमानुशीलनमनुक्षणमातनु त्वम् ।

तुष्टीः सदा नवविधा नृपते ! लभस्व

लस्यन्तु योगजनितास्तव सिद्धयोऽष्टौ ॥६॥

क्षेत्रजस्यपरिहीण ईश्वरी

वासनारहित एष भूपते ! ।

कर्मपाप्मपरिमुक्त आदिम-

चेतसि प्रसिंहितः सदास्तु ते ॥१०॥

सारूप्यं विषयेषु सन्ततमनुस्यूतं विहायान्तरं

योगं हृत्तिनिरोधलक्षणमथो चित्तस्य भूपाप्नुहि ।

आय निवारणाय परं शान्तिं क्लेशेषु दृच्छतु प्राप्नोतु । शार्दूल-
विक्षीहितं वृत्तम् ॥८॥

योगेति । हे नृपते ! त्वम् अष्टसंख्यैः अष्टविधैः योगैः जीव-
मल्लणोरैक्यचिन्तनं तस्मिन् उक्तं लक्षणं येषां तथोक्ताः ते वसादयः
यसः ब्राह्मेन्द्रियसंयमः आदिर्द्येष्वां तथोक्ताः तैः अनुक्षणं सततं योगा-
नुशीलनम् आतनु कस्व । हे नृपते ! त्वं नदा नवविधाः सारूप्य-
निरूपिता इति भावः तुष्टाः क्लेशाणां लभस्व, तथा तस्य योग-
जनिताः योगाभ्याससाधिताः अष्ट सिद्धयः, अणिमा अचिन्मा व्याप्तिः
माकाशः महिमा तथा । ईशित्वञ्च ईशित्वञ्च तथा कामावसावितेत्यु-
क्तलक्षणाः लस्यन्तु स्फुरन्तु । कल्लतिचक्रं वृत्तम् ॥९॥

क्षेत्रेति । हे भूपते ! क्षेत्रेन जलना च परिहीणः अक्षेणः
अलक्ष्यत्वर्थः वासनारहितः संस्काररहितः कर्मणां पाप्मेन परि-
मुक्तः विरहितः आदिमः एष ईश्वरः ते तत्र चेतसि कदा प्रसिंहितः
वसिष्ठेति । रघोर्ब्रजावृत्तम् ॥१०॥

सारूप्यमिति । हे भूप ! त्वं विषयेषु सारूप्यव्यवहारादिषु

येन स्यात् परनिर्वृतिर्न च पुनर्जन्मादिकं भूपते !

जायेतापि भवार्णवे न च गतिः संसारमूलक्षयात् ॥११॥

शान्तो दान्तेन्द्रियः सन्नुपरतिसहितो दुःखसौख्ये सहिष्णु-
विश्वासी शास्त्रवाक्ये गुरुवचसि तथा, अद्वया संयुतश्च ।

आत्मन्येवात्मवीक्षानियतनिरतिभृत् सर्वयोगाङ्गयुक्तो

भूया भूपाल ! भूयो भवभवनसमुच्छेदबोधोदयायम् ॥१२॥

आपाततो ज्ञातवेदवेदाङ्गार्थोऽपकल्मषः ।

नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपास्तिपरोऽसि यत् ॥१३॥

वाच्यस्तु सन्ततम् अतुल्यतम् अतुविहं संलग्नमिति यावत् आन्तरं
साक्ष्यम् अन्तःकरणवृत्तिमिति यावत् विज्ञाय लक्षा अथ तत्त्यागा-
नन्तरनित्यः वृत्तिनिरोधलक्षणं योगम् उपायम् आमुञ्चि लभस्य ।
येन परा निर्वृतिः परमसन्तोषः स्यात्, तथा संसारस्य मूलक्षयात्
पुनर्जन्मादिकं न च, भवार्णवेऽपि गतिः न च जायेत । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥११॥

शान्त इति । हे भूपाल ! त्वं भूयः पुनः भवभवनस्य संसार-
जन्मनः समुच्छेदे वो बाधः तस्य उदवार्यं शान्तः दान्तेन्द्रियः
जितेन्द्रियः सन् उपरतिसहितः विरतिसहितः दुःखसौख्ये सहिष्णुः
सुखदुःखसङ्गमशीलः शास्त्रवाक्ये विश्वासी तथा गुरुणां वचसि अद्वया
संयुतः आत्मन्येव सन्निरूपे एव या आत्मनः परमात्मनः बोधा
साक्षात्कारः तथा नियतं निरतिभृत् सन्तोषवान् सर्वैः योगाङ्गैः
यमनियमादिभिरवृत्तिभिः युक्तः भूयाः भव । सङ्घराद्वृत्तं, अज्ञेयानां
त्वयेन निवृत्तिवर्तिगुता सङ्घरा कोर्त्तितेयमिति तत्क्षणात् ॥१२॥

आपातत इति । यत् यतः त्वम् आपाततः साध्यं ज्ञातः
विदितः वेदानां साधनादीनां वेदाङ्गानां शिखादीनाञ्च धर्मैः
तात्पर्यं येन तेषां भूतः तथा नित्यानि अवश्यकर्तव्यानि नैमित्तिक-

नित्यानित्यविवेकिता तव सदा मोक्षे च तीव्रसूक्ष्मा
वैराग्यं विषये तवास्ति सततं शान्त्यादि षट्कं तथा ।
तेन ब्रह्मविचारणे नरपते ! मन्येऽधिकारी भवान्
तस्मात् सन्नृषेवनेन सततं तत्रैव यत्नं क्रियाः ॥१४॥

युग्मम् ।

वेदार्थानुभवेन यज्ञविधिना दानैस्तपश्चर्यया
प्रायश्चित्तविधानतो विविदिषा ज्ञातेति मन्ये तव ।
यस्या ब्रह्मविचारणाय यतसे विज्ञादिमुक्तैषणः
भूधात् ते नृप ! वेदवाक्यजनिता ब्रह्मालसाद्यात्कृतिः ॥१५॥

कामि निमित्तवशात् उपस्थितानि यानि प्रायश्चित्तानि पापशमन-
कर्माणि तेषाम् उपास्तिषु उपासनात् अहुतावेत्यर्थः परः तत्-
परः, अतः अपकल्मषः निष्पापः अस्ति । अहुदुष्टस्य ॥१३॥

निश्चेति । हे नरपते ! तव नित्यानित्यविवेकिता नित्यस्य
परमात्मनः अनित्यस्य जगतः विवेकिता विविदिषाज्ञानं सदा सततं
बोद्धे तीव्रा उत्कृष्टा सूक्ष्मा इत्या च अस्तीति शेषः, तथा तव
सततं विषये वाङ्मयस्तुनि भोग्यवस्तुनीत्यर्थः वैराग्यं यीतस्युद्भवं
तथा शान्त्यादिषट्कं योगशास्त्रोक्तवृत्तयम् अस्तीति शेषः । तेन
हेतुना भवान् ब्रह्मविचारणे तत्त्वावगीतने अधिकारी इति मन्ये,
तस्मात् सतां शुद्ध्यां सेवनेन परिचर्यया सततं तत्रैव ब्रह्मविचारण
एव यत्नं क्रियाः कुरु । शार्दूलविश्वोद्धितं वृत्तस्य ॥१४॥

वेदार्थानुभवेनेति । हे नृप ! तव वेदार्थस्य अनुभवेन बोधेन
यज्ञविधिना यज्ञानुष्ठानेन दानैः तपसा चान्द्रावणादीनां तत्पर्या
अहुताग्नेन प्रायश्चित्तानां पापशमनकर्माणां विधानतः विधानेन विवि-
दिषा ज्ञानेच्छा ज्ञाता इति मन्ये, यस्याः विविदिषायाः हेतोः
विज्ञादिषु धनादिषु उक्ता लब्धा एषणा सूक्ष्मा येन तथामृतः सन्

यथा शक्त्या सम्यक् प्रकृतमपि चैतन्यममलं
गुहास्यं सद्गतं तिमिरनिकरेणावृतमिव ।
अहि त्वं विक्षेपाह्वयपरमशक्त्या पुनरसुं
ततस्ते चैतन्यं हृदयसदने संस्फुरतु तत् ॥१६॥
दोषानशेषानपह्नाय सम्यग्बोधेन जीवन्नपि मुक्त एव ।
प्रारब्धकर्मक्षयतः परस्तादिदेहकैवल्यमवाप्नुहि त्वम् ॥१७॥
याघार्थबोधेन निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य दोषादिविवर्जितस्य ।

अहंविचारणाय तत्प्राप्तुमीच्छनाय यतस्ते यत्नवान् अहि, अतः ते
तत्र वेदवाक्येन वेदार्थावशीलनेन जनिता ब्रह्मात्मसाक्षात्कृतिः
ब्रह्मणः परमात्मनः आत्मनि साक्षात्कारः भूयात् । शार्दूलविक्री-
डितं पृच्छतु ॥१५॥

अथेति । यथा शक्त्या अविद्यायेति यावत् सम्यक् प्रकृतं स्फुरि-
तमपि अमलं गुहास्यं हृदयस्य चैतन्यम् आत्मतत्त्वं तिमिरेण
अन्धकारेण आवृतं सद्गतमिव आवृतं लोकेरज्ञानमिति भावः
एतः किन्तु त्वं विक्षेपाह्वया विक्षेपनाशेन आवरणयोगेद्दीप्तिं यावत्
या परमा शक्तिः तत्त्वज्ञानमिति यावत् तथा अलं शक्तिम् अवि-
द्यातिवर्धः अहि नाशय, ततः अविद्याध्वं सनादनारं तत् चैतन्यं
सि एव हृदयसदने मनोमन्दिरे संस्फुरतु सन्दीप्यताम् । शिखरिणी-
पृच्छतु ॥१६॥

दोषानिति । अशेषान् सप्तमान् दोषान् अपह्नाय त्वज्ञा सम्यग्-
बोधेन सम्यग्ज्ञानेन जीवन्नपि जनः मुक्त एव मुक्तिं गत एव । त्वं
प्रारब्धस्य पूर्वकृतस्य कर्मणः शुभाशुभरूपस्य क्षयतः क्षयात् परस्तात्
स्रग्वन्तरं विदेहकैवल्यं भौतिकदेहवर्जितं बोध्यम् अवाप्नुहि
समस्त । उपजातिपृच्छतु ॥१७॥

अजन्मनस्ते क्रमशोऽप्रवृत्तेरात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरास्ताम् ॥१८॥
 शान्ते खान्ते निशान्ते तव वसतुतरां सर्वलोकैकसाक्षी
 भूयोभूयोऽभिभूया रिपुकुलनिबहं सर्वधामैकधामन् ! ।
 प्रत्यूहव्यूहराशिस्तव विलयमितो युद्धयात्रासु भूयाद्
 भूपे भूपेऽनुरूपे भवतु च नितरां तेऽनुकम्पा सदैव ॥१९॥
 सर्वप्रत्ययसङ्गता निगदिता सत्साधनैरन्विता
 लिङ्गालिङ्गयुता विभक्तिवचनैर्नित्यं समुद्भासिनी ।
 स्फोटोत्प्लावकप्रकृतिस्त्वदीयहृदये नित्यं जरीजृम्भतां
 नित्या ब्रह्ममयी विवर्त्तजगतामर्थात्मनामाश्रयः ॥२०॥

ज्ञानम् अविद्येति यावत् वस्त्रं तथाभूतस्य दोषादिविवर्जितस्य
 अप्रवृत्तेः वीतरागस्य व्यतएव क्रमशः अजन्मनः पुनर्लन्धरहितस्य
 ते तव आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः आस्तां भवतु । उपजातिवृत्तम् ॥१८॥

शान्ते इति । सर्वलोकांशानाम् एकः अद्वितीयः साक्षी परमात्मा
 तव शान्ते खान्ते मनसि निशान्ते गृहे, निशान्ते गृहशान्तयो-
 रित्यमरः । वसतुतरां सततं वसत्वित्यर्थः । हे सर्वधामैकधामन् !
 सर्वतेजसाम् एकनिखय ! भूयोभूयः पुनः पुनः रिपुकुलनिबहं
 यत्कुलमङ्गम् अभिभूयाः पराजयस्व । तव युद्धयात्रासु प्रत्यूहव्यूहानां
 विघ्नसमूहानां राशिः विलयमितः नाशं गतः भूयात् । अनुकम्पे
 तवाज्ञानुसारिणीति भावः भूपे भूपे राजानि राजानि ते तव सदा
 एव अनुकम्पा नितराम् अत्यर्थं भवतु च, सङ्घरावृत्तम् ॥१९॥

सर्वेति । सर्वेषां प्रत्ययेन ज्ञानेन विश्वासेनेत्यर्थः सर्वैः प्रत्ययैः
 प्रवृत्तेः परस्तात् प्रयुज्यमानैः तव्यादिभिश्च सङ्गता संयुता सङ्गः
 साधनैः कारणैः सङ्गदादिभिः सूत्रातुयोधितनिष्पादनप्रकारैश्च अन्विता
 युक्ता लिङ्गेन हेतुना अलिङ्गेन स्वभावेन च पक्षे लिङ्गेन पुंस्त्वादिना
 अलिङ्गेन अव्ययत्वनिबन्धनेनेति यावत् युता विभक्तिवचनैः विभाग-

प्रजाः प्रजापाल ! पितेव पाया घोरदपायाज्जगदेकमान्य ! ।
 समस्तविज्ञानविवर्धनार्थं लोकानशेषानिह शिञ्चय त्वम् ॥२१॥
 धर्मेषु चित्तं रमतां निरन्तरं कुकर्मवृत्तेश्च निवर्त्ततां तव ।
 प्रजासु कल्याणकरी हृदन्तरे वृत्तिस्त्वदीया सततं विराजताम् ॥२२॥
 माधुर्यादिगुणैर्जुषां सुवचसां रीत्यादिसंशोभिनः
 सर्वालङ्घ्यतिशालिनां कलयसे सम्यक् रक्षास्वादनम् ।

व्यञ्जकवाक्यैः विभक्तिभिः सुप्रतिङ्लब्धशक्तिभिः वचनैरेकत्वादिति सू-
 नित्यं सततं समृद्धादिनी सम्यक् दिद्योतिनी स्फुटति प्रकाशते
 अर्थः येन स स्फोटः पूर्वापूर्ववर्णानुभवसहितचरमवर्णव्यङ्ग्यार्थवान् शब्दः
 आत्मा यस्याः तथोक्ता नित्या ब्रह्मसयी विवर्त्तजगतां जगत्-
 प्रपञ्चस्य अर्थात्कनासु अर्थस्वरूपायासु आन्त्रयः निगदिता जगत्-
 कारणत्वेन कथिता प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमोगुणमयी ऐश्वरी शक्तिः
 त्वदीयहृदये नित्यं सततं जरीजृम्भतां पुनः पुनरतिशयेन प्रकाशताम् ।
 शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥२०॥

प्रजा इति । हे प्रजापाल ! जगताम् एकमान्य ! त्वं पितेव
 घोरात् अस्मावात् आपदः प्रजाः पायाः एव, इह जगति समस्त-
 विज्ञानविवर्धनार्थसु अशेषान् सर्वान् लोकान् शिञ्चय । उपजाति-
 वृत्तम् ॥२१॥

धर्मेष्विति । तव चित्तं निरन्तरं धर्मेषु रमतां रतं भवतु, कु-
 कर्मेषां वृत्तेश्चरणाच्च निवर्त्ततां निवृत्तं भवतु, त्वदीया प्रजासु
 कल्याणकरी शुभकरी वृत्तिः हृदन्तरे मनोमध्ये सततं विराजताम् ।
 वंशस्त्विलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्त्विलं जतौ जराविति तल्लक्षणात् ॥२२॥

माधुर्यादिति । त्वं माधुर्यादिभिः माधुर्यं चित्तस्य स्व-
 रेतभूतः आह्लादः । तदुक्तं दर्पणे । चित्तद्रोभावमयो ह्लादो
 माधुर्यं वृत्तते इति । आदिपदेन श्लोचः प्रकाशादीनां महत्त्वम् । सुखैः

सत्काव्यार्थविभावनैकनिपुणः प्राज्ञोऽसि तेनाद्यग्रहं
 कीर्त्तिं स्यूतगुणादिवर्णनविधौ जातस्तुवोक्तश्छितः ॥२३॥
 यावद्यस्य मतिर्विधावति परं तावद्धि तेनोद्यते
 निःसीमे भवतो गुणार्णवं इह प्रान्तं कथं प्राप्नुयाम् ।
 यावन्तसु गुणा मम श्रुतिगतास्तावन्त एवोदिताः
 चन्तव्यं चित्तिपाल ! चापलमिदं सोढुः क्षमैवोचिता ॥२४॥

शब्दव्यङ्ग्यरसधर्मविशेषैः । उक्तञ्च दर्पणै । रसस्वाङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः
 शौच्योदयो वया । गुणा साधुर्यनोजोऽथ प्रसाद इति ते विधेति ।
 सुपां युक्तानां रीत्यादिभिः सम्यक् शोभन्त इति तथोक्तानां, रीतयश्च
 दर्पणोद्भाः । यथा, पदसङ्कटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् । उप-
 क्षर्त्तौ रसादीनां सा पुनः स्वाक्षरविधेति । सर्वाभिरञ्जकृतिभिरङ्ग-
 प्राक्षोपमादिभिः । अलङ्कारचक्षणस्योक्तं तेनैव । शब्दार्थबोरास्वरा ये
 धर्माः शोभातिशायिनः । रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादि-
 यदिति । शाब्दन्ते शोभन्ते इति तथामूतानां सुवचसां गद्यपद्यमवा-
 नाभिनि यावत् सम्यक् रसास्वादनं कलयसे करोमि कर्तुं शक्नोमीति
 यावत्, अतः सतां काव्यानाम् अर्थविभावे तात्पर्यं पदे एकः
 अहिनीयः निपुणः दक्षः प्राज्ञः विशिष्टप्रज्ञावान् अस्मि, तेन हेतुना
 अहं तव कीर्त्तिभिः यशोभिः स्यूताः अलङ्काराः ये गुणादयः दया-
 दाक्षिण्यादयः तेषां वर्णनविधौ कीर्त्तनव्यापारे उत्कृष्टतः उत्-
 कृष्टः जातः अस्मि । शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

यावदिति । यस्य मतिः बुद्धिः यावत् विधावति अमिगच्छति,
 तेन परं केवलं तावद्धि तावदेव उद्यते वक्तुं शक्यते इति यावत् ।
 अतः निःसीमे सीमारहिते भवतः इह गुणार्णवं गुणसिन्धो कथं
 प्रान्तं पारं प्राप्नुयां क्षमैव ? न कथं पारं गन्तुं शक्नुयामित्यर्थः
 अलमनित्यादिति भावः । यावन्त एव गुणाः स्वदीया इति शेषः
 मम श्रुतिगताः अर्थनोपरं प्राप्ताः तावन्त एव उदिताः उक्ताः,

अहो विधातुः करुणा प्रकाशु ययाचराणीह समुत्सर्ज ।

येभ्योऽचरेभ्यो हृदयस्य भावः प्रकाशतेऽन्यस्य विबोधनार्थम् २५

भावं स्वात्मगुहाशयं न परथा वेद्यं परैर्व्यञ्जयन्

वर्णस्तोममहानिधिर्विधिक्षती लोकोपकाराय यत् ।

तेनैव व्यवहारिणो वयमहो वर्णेषु सर्वे वशा

वर्णस्यस्त्वमतश्च वर्णतुलया राजन् ! पुरो वर्णस्ये ॥२६॥

वशात् हे क्षितिप्राज्ञ ! इदं आपलं प्रागल्भ्यं समेति शेषः क्षन्तव्यं
बोद्धव्यं त्वयेति शेषः, उचितञ्चैतद्भवत इत्याह बोधुरिति सीदुः
सहस्रशीलस्य क्षनिष्य इत्यर्थः क्षमा उचितैव । सामान्येन विशेष-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण
विशेषक्षेपेण वा यदिति । कार्येण कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साधर्म्येणैतरेणार्थान्तरन्यासोऽपि तद एति । शाद्वलविक्रीडितं
उक्तम् ॥२४॥

अहो इति । विधातुः प्रजासु करुणा अनुकम्पा अहो आश्च-
र्यम् । यया करुणया इह संसारे अचराणि वर्णान् प्रकाशत-
मिति यावत् समुत्सर्जं दृष्टवान् विधातेति शेषः । उक्तञ्च ।
प्राणसाक्षिके तु समये क्षान्तिः संजायते नृणाम् । धात्वाचराणि
दृष्टानि प्रत्नारुहान्वतः पुरेति । येभ्यः अचरेभ्यः हृदयस्य च मनसः
भावः अन्यस्य विबोधनार्थं विधिदृष्टानार्थं प्रकाशते । उपजाति-
उक्तम् ॥२५॥

भावमिति । यस्य आत्मनः गुहाशयं हृदयस्य परथा अन्येन
प्रकारेण न वेद्यं न विज्ञेयं भावम् अभिप्रायं परैः अन्यैः व्यञ्ज-
यन् प्रकटयन् लोकानाम् उपकाराय वर्णस्तोम एव वर्णवली एव
महानिधिः विभिन्ना विधात्वा कृत इति वत् तेनैव महानिधिरा-
जन् त्वयं व्यवहारिणः आचारवन्तः तिष्ठन् इति शेषः अहो
आश्चर्यं सर्वजनाः वर्णेषु अचरेषु अचराणामिति यावत् वशाः

वर्ण्यन्ते विषया येस्ते लोके वर्णा इतीरिताः ।

ज्ञातेषु तेषु वर्णेषु सार्वज्ज्यात् लब्धवर्णता ॥२७॥

आरात्यकं दुःखमितीह लोके विष्णुर्यथाकारपदाभिधेयः ।

लोकस्य दुःखग्रहणात् त्वमेव राजस्तथाकारपदेन वाच्यः ॥२८॥

कं सुखं हि कुरुते प्रजापतिस्ती न तस्य विदिता ककारता ।

सर्वलोकसुखकारता यतस्त्वय्यतस्तव ककारता मता ॥२९॥

अमीनाः । त्वञ्च वर्णेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकेषु सध्ये वाच्यः
सुखः त्रैलोक्य इत्यर्थः हे राजन् ! अतश्च अस्माच्च कारणात् वर्णतुल्या
अक्षरवाच्येन पुरः अयतः अतः परमित्यर्थः वर्ण्यं हि कीर्त्यते ।
आदूर्तविक्रीडितं वृत्तम् ॥२६॥

वर्ण्यन्ते इति । येः विषयाः प्रदार्थाः वर्ण्यन्ते कीर्त्यन्ते
बोध्यन्ते इति यावत् ते लोके वर्णाः अक्षराणीति ईरिताः कथिताः ।
तेषु वर्णेषु ज्ञातेषु सार्वज्ज्यात् सर्वविषयज्ञानसञ्चारात् लब्धवर्णता
विचक्षणता पाण्डित्यमिति यावत् जायते इति शेषः । लब्धवर्ण्यो
विचक्षण इत्यमरः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥२७॥

आरात्यकमिति । अकं सुखहीनं दुःखम् आराति आदत्ते इति
इह लोके विष्णुः यथा अकारपदेन अभिधेयः वाच्यः अकारशब्देन
विष्णुरक्त इत्यर्थः तथा त्वम् लोकस्य दुःखग्रहणात् एव निश्चये
प्रजानां कार्यदर्शने हि राज्ञां दुःखं भवतीति भावः अकारपदेन वाच्यः
प्रतिपाद्यः । इन्द्रवज्राष्टतं, स्वादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति
तल्लज्जयात् ॥२८॥

कमिति । प्रजापतिः कं सुखं कुरुते जनयति हि तेन हेतुना
तस्य प्रजापतेः ब्रह्मणः ककारता कण्ठाभिधेयता विदिता लोकै-
रिति शेषः कः ब्रह्मा इति उच्यते इति यावत् यतः त्वहि
सर्वेषां लोकानां सुखकारता सुखदायित्वम् अस्तीति शेषः अतः

अतोऽसि वर्णादिरनाद्यवर्णा

वर्गोत्तमस्यादिसवर्गरूपः ।

ततोहि लोके मनुजेन्द्र ! चित्रं

सर्वे विरोधास्त्वयि नाशमाप्ताः ॥२०॥

प्रणूयसे येन समस्तलोकैस्तेनैव लोके प्रणवोऽसि राजन् ! ।

धर्मार्थकामत्रयतत्परत्वात् तथैव सूर्तिर्भवतश्चकास्ति ॥२१॥

अज्ञात् कारणात् तव ककारता ककारशब्दप्रतिपाद्यता कता ककार-
शब्देन त्वस्तुत्यसे इति यावत् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥२८॥

यत इति । हे मनुजेन्द्र ! नृपते ! यतः कारणात् त्वं वर्णादिः
वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यनूद्वाणास् आदिः अष्टः इत्यर्थः अथ-
च अनाद्यवर्णः न तु आद्यवर्णः ब्राह्मण इत्यर्थः वर्गेषु समूहेषु
मध्ये उत्तमः यद्वा वर्गेषु यशःसु गुणेषु वा उत्तमः आदिसवर्ग-
रूपः आदिसं अष्टं वर्गः गुणः रूपश्च यस्य तथाभूतः अस्मि
ततः कारणात् लोके सर्वे विरोधाः त्वयि नाशं विलयम् आप्ताः
गताः । यदा त्वं वर्णादिरथच अनाद्यवर्ण इति वर्गोत्तमः आदिस-
वर्गरूप इति च शब्दनालविरोधोऽपि नास्ति ततः कथम् अन्यत्रार्थतो
विरोधः सम्भवति इति भावः चित्रमाश्रय्यमेतदिति शेषः । उप-
जातिवृत्तम् ॥२०॥

प्रणूयसे इति । येन हेतुना नसक्तैः लोकैः प्रकर्षेण नूयसे
स्त्वयसे, हे राजन् ! तेनैव लोके जनति प्रणवः स्तवनोद्यः ओह्वारश्च
अस्मि । भवतः धर्मार्थकामानां त्वयतत्परत्वात् तथैव त्विवेदीव
सूर्तिः चकास्ति शोभते यथा त्विवेदी धर्मार्थकामप्रतिपादकतया
शोभते तथा तव सूर्तिस्तेषां त्वयतत्परतया शोभते इति यावत् ।

उपजातिवृत्तम् । २१॥

शासनात् सर्वलोकानां शास्त्ररूपोऽसि भूषते ! ।
 सर्वस्थितेर्धारणाच्च धर्म इत्यभिधीयसे ॥२२॥
 सर्वलोके राजमानः प्रकृतीत्यापि रञ्जयन् ।
 सङ्गतार्थं राजशब्दं विभक्तुं लोकेषु विभ्रुतः ॥२३॥
 यशःस्तोमे सोमे तव समुदिते भूमिवलये
 तमोवृन्दं स्थानं क्वचिदपि यदा नाप नृपते ! ।
 तदा भ्रामं भ्रामं विव्रति कृतलक्ष्यं गतमद-
 स्तमोरूपेणैव स्थितमिति सुधा ज्योतिप्रकथा ॥२४॥
 सत्कीर्त्तिपूर्त्तिनिवहेन धरातले ते
 वर्णान्तरापहरणात् धवलीकृतेऽस्मिन् ।

शासनादिति । हे भूषते ! त्वं सर्वलोकानां शासनात् शास्त्र-
 रूपं यस्य तथाभूतः अवि, सर्वेषां स्थितेः मर्यादायाः धारणाच्च
 धर्म इति अभिधीयसे कथ्यसे । अलङ्कृतम् ॥२२॥
 सर्वलोके इति । सर्वस्मिन् लोके जगति राजमानः दीपमानः
 प्रकृतीः प्रजाः रञ्जयन् च लोकेषु सङ्गतार्थम् अन्वर्थं राजशब्दं
 विभक्तुं विभ्रुतः प्रख्यातः अस्मि । अलङ्कृतम् ॥२३॥
 यश इति । हे नृपते ! तव यशसां स्तोमे राशौ सोमे चन्द्रे
 भूमिवलये भूमण्डले समुदिते सति तमोवृन्दं ध्वान्तराशिः यदा
 क्वचिदपि स्थानं न आप न लेभे, तदा तमोवृन्दं भ्रामं भ्रामं
 पुनः पुनः अविवेक्यैव विव्रति आकाशे कृतलक्ष्यं गतम् । अदः
 विवत् आकाशं तमोरूपेणैव स्थितमिति ज्योतिषाणां ज्योतिर्विद्वां
 कथा सुधा निध्या । शिखरिणीवृत्तम् ॥२४॥

सत्कीर्त्ति । हे नृप ! ते तव सतीनां कीर्त्तिपूर्त्तिनां निवहेन
 समूहेन वर्णान्तराणां नीलपीतादीनाम् अपहरणात् धवलीकृते
 स्ते लोके अस्मिन् धरातले येषु प्राज्ञाण्यतिवैद्वत्सूक्ष्मेषु नध्ये

वर्णेषु भेदरहिता इह सर्वलोकाः
 चित्रं त्वदीयविषये नृप ! वर्णभेदः ॥३५॥
 त्वदीयकीर्त्या सितया नृपाल !
 सर्वेषु वर्णेषु निवारितेषु ।
 चित्रं त्वदीये विषये समन्तात्
 सर्वेऽपि लोकाः किल लब्धवर्णाः ॥३६॥
 कुन्देन्दुसुन्दररूपा तव कीर्त्तिपूर्या
 ध्वस्तं गुहास्थमपि यत् तम एतदेव ।
 व्योमापि तद्भयवशात् किल कीर्त्तिबन्धं
 चन्द्रं समाश्रितमदो न विधौ कलङ्कः ॥३७॥

सर्वे लोकाः भेदरहिताः समभावेन ऐक्यत्वेन स्थिता इति
 यावत् किन्तु चित्रम् अश्चर्यम् इह त्वदीयविषये तत्प्रकाशे इति
 यावत् वर्णभेदः वर्णानां ब्राह्मणादीनां भेदः विशेषः गौरवलाभः
 बोधेनेति शेषः ब्राह्मणाः सर्वेषु ज्ञाननीवाः ततः क्षत्रियास्ततो
 वैश्यास्ततः शूद्रा इत्येवं यथायथं भवता समादरः क्रियते इति
 भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥३५॥

त्वदीयेति । हे नृपाल ! सितया श्वेतया तव कीर्त्या सर्वेषु
 वर्णेषु नीललोहितादिषु अथच ब्राह्मणादिषु इति विरोधः निवा-
 रितो तिरोहितेषु सर्वेषु त्वदीये विषये राज्ये समन्तात् सर्वेऽपि
 वर्णाः ब्राह्मणादयः अथच नीललोहितादय इति विरोधः लब्ध-
 वर्णाः विचक्षणाः पण्डिता इत्यर्थः अथच प्राप्तनीललोहितादि-
 कान्त्य इति विरोधः चित्रं किल आश्चर्यमेतत् । उपजाति-
 वृत्तम् ॥३६॥

कुन्देति । कुन्देन इन्दुवच्च सुन्दरी कान्तिर्विद्याः तयामृतया

भूमण्डलादपहृता यशसेन्दुना या
 तस्यापकारकरणाय कृतोद्यमा ते ।
 तद्वन्मुचन्द्रमनघं यसतीव रोषात्
 राहुच्छलेन किल भूप ! तमस्ततिः सा ॥३८॥
 विश्वरूपपरिचिन्तयानिश्च विश्वरूपधरतामुपेयिवान् ।
 यो हि यत्र मन आददे चिरं तेन तस्य किल रूपमाप्यते ॥३९॥
 विश्वात्मकोऽपि यतसे कमलोदयार्थं
 लोकेषु धर्मजननात् तमसो निरासात् ।

तमः ध्वस्तं निरस्तम् एतत् तसः व्योम आकाशम् एतापि आग-
 त्वापि तव भयवशात् तव कीर्तिवन्मुं चन्द्रं समायितं वन्द्योरनु-
 रोधेन यदि सारजतीति धियोत भावः अतो पिधौ चन्द्रे कलङ्कः
 न । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥३७॥

भूमण्डलादिति । हे भूप ! तव यशसा इन्दुना चन्द्रेण या
 तमसां ततिः समूहः भूमण्डलात् अपहृता दूरीकृता, सा ते तव
 तस्य यशसः अपकारकरणाय कृतोद्यमा उद्यमवती सती राहु-
 च्छलेन अनघं निर्मलं तस्य यशसः वन्मुं चन्द्रं रोषात् यसतीव
 किञ्च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥३८॥

विश्वेति । त्वम् अनिश्चं निरन्तरं विश्वरूपस्य परमात्मनः परि-
 चिन्तया विश्वरूपधरतां पृथिवीधारकत्वम् ईश्वररूपधरत्वञ्च उपेयि-
 वान् प्राप्तवान् असि । हि यतः यः जनः यत्र यस्मिन् विषये मनः
 चिरम् आदधे आहितवान् तेन तस्य रूपम् आप्यते लभ्यते किञ्चेति
 प्रसिद्धौ । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥३९॥

विश्वात्मक इति । विश्वात्मकः विश्वरूपोऽपि लोकेषु जगत्सु
 धर्मजननात् धर्मसंस्थापनात् तमसः अन्धकारस्य निरासाच्च कस-
 बायाः लक्ष्म्याः उदयार्थं वृद्धयै यतसे चेष्टसे । तेजसां सहस्रस्य

तेजःसहस्रनिखयो जगतां पतिश्च
 भास्वांश्च नो खरकरः प्रथितः पृथिव्याम् ॥४०॥
 कलयन् सकलाः कलाः सदा
 रचयन् कौमुदमुद्विजृम्भणम् ।
 द्विजराजोऽसि कलङ्कभागितां
 न च दोषाकरताञ्च नाश्रितः ॥४१॥
 भूमिनन्दनतां विश्रुत् रक्ताङ्गलञ्च धारयन् ।
 सङ्क्षोऽपि सङ्क्षोपाश ! वक्तव्यं न समाश्रितः ॥४२॥

निखयः स्थानं सहायताय इति यावत् जगतां पतिः भास्वांश्च
 दीपनान्श्च किन्तु पृथिव्यां खरकरः वाक्पुष्करिणः अथच लोकानां
 सुखदराजाशयाहीन्यर्थः प्रायतः प्रसिद्धः आसि । समन्तनिखयो
 उक्तम् । व्यतिरेकाङ्गहारः ॥४०॥

कलयन्ति । सदा कलङ्काः सन्याः कलाः पिव्या इति यावत्
 अथयवावशेषाञ्च कलयन् धारयन् कौमुदमुद्विजृम्भणं नोदन्ते इति कौमुदाः
 लोका इति यावत् तेषां सुखः ध्यानन्दस्य विजृम्भणं प्रकटनं
 कुलदातामिव कौमुदी सा चासौ सुखेति कौमुदस्य तस्याः सविजृ-
 म्भणम् उद्दीपनं रचयन् कुर्वन् द्विजराजः चन्द्रः अथच द्विजेषु
 ब्राह्मणेषु त्रिवर्गेषु मध्ये राजते इति तथोक्तः असि भवसि,
 किन्तु कलङ्कभागितां न दोषाकरताञ्च न आश्रितः । चन्द्रो हि
 कलङ्को दोषाकरः निशाचर इति भावः, त्वन्तु निष्कलङ्कः निर्दोष-
 इति व्यतिरेकाङ्गहारः । तदुक्तं दण्डे । आधिक्यसुपमेयस्योप-
 सानान्व्यूनतायवा । व्यतिरेक इति ॥४१॥

भूमीति । हे सङ्क्षोपाश ! त्वं भूमेः पृथिव्याः नन्दनताम्
 ध्यानन्दजनकत्वं विश्रुत् दधानः रक्तानि अक्षरक्तानि अङ्गानि अमा-

द्विजवरगणराजं नन्दयन् सौम्यमूर्तिः
 प्रथितबुधसमाख्यो रोहिणीनन्दमय ।
 नरपतितिलकस्त्वं राजपुत्रत्वमाप्तः
 खरतरकरयोगं नाश्रितस्त्वं कदाचित् ॥४३॥
 गिराम्पतिर्निष्णुमतः कचान्वित-
 स्तारापतिश्चित्तिशिखण्डिभूषितः ।

कोषराष्ट्रदुर्गवलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतय इत्युक्तेः । धारयन्
 मङ्गलः शुभकरः अथच मङ्गलपद्मोऽपि वक्रत्वं कोटिल्यं वक्रा-
 कारत्वञ्च न आश्रितः । मङ्गलपद्मो हि भूमिचतः रक्तवर्णः वक्रा-
 कारश्चेति भावः । अत्रापि व्यतिरेकः । अतुष्टुष्टम् ॥४३॥
 द्विजेति । त्वं द्विजवरेण सह गणराजः गणेशः द्विजवर-
 गणराजः तं ब्राह्मणश्रेष्ठं गणपतिमुत्तर्यः पक्षे द्विजवरगणराजं
 चन्द्रं पितरमिति भावः नन्दयन् हर्षयन् सौम्यमूर्तिः शान्ताकृतिः
 पक्षे सोमस्य इयं सोम्या मूर्तिर्यस्य तथोक्तः आत्मा वै जायते पुत्र
 इति श्रुतेः पुत्रस्यात्ममूर्तित्वप्रतिपादनादिति भावः प्रथिता ख्याता
 बुधेषु विद्वत्सु समाख्या सत्यक् नाम पक्षे बुध इति समाख्या यस्य
 तथोक्तः रोहिणीनां धेनूनां नन्दनः गवां प्रतिपालक इति भावः
 पक्षे रोहिण्यांस्तदाख्याया सातनन्दनः आनन्दजननः नरपतीनां
 राज्ञां तिलकः ललाटभूषणभूत इत्यर्थः राजपुत्रत्वं नृपतितनयत्वं
 पक्षे राजस्यैव पुत्रत्वम् आप्तः, किन्तु कदाचित्पि त्वं खरतरकर-
 योगं तीक्ष्णतरराजभागपाहिल्यमित्यर्थः पक्षे खरतरकरस्य सूर्यस्य
 योगं न आश्रितः न प्राप्तः । बुधपद्मो हि कदाचित् सूर्यसङ्ग-
 माप्नोतीति भावः । व्यतिरेकाण्डकारः । सावित्रीपुत्रं, ननमयय-
 युतेवं सावित्री भोगिबोकैरिति वक्ष्यमाणम् ॥४३॥
 गिरामिति । त्वं गिरां वाचां पतिः सरस्वतीपतिरित्यर्थः
 विद्वांसिति नाम । पक्षे इत्यर्थः । त्वं गिरां वाचां पतिः सरस्वतीपतिरित्यर्थः
 त्वं गिरां वाचां पतिः सरस्वतीपतिरित्यर्थः

गुरुर्नियन्ताश्चमवृत्तिश्चिन्तनात्

परं न चार्वाकमतप्रवर्तकः ॥ ४४ ॥

कविश्च काव्यप्रणयात् सदा त्वं

नीत्यादिशास्त्रेषु च पारदृष्ट्या ।

सदोदयस्ते भुवि तीक्ष्मतेजः-

सम्यक्कर्ता नास्ति मनः कदाचित् ॥ ४५ ॥

प्रायो विचेष्टितमिति भावः यच्च तथाभूतः पक्षे जिष्णुना इत्येव
सतः सङ्गानितः जिष्णुर्लक्ष्यमर्थः शक इत्यमरः । कचेः केशैः
अन्वितः युक्तः सुकेशः इति भावः पक्षे कचेन तच्चाङ्गा निजपुत्रेण
अन्वितः । तारा सङ्गाविद्याविशेषः तां पाति रक्षति उपास्ते इति
भावः तद्योक्ताः पक्षे तारानाङ्गो भार्या तस्याः पतिः । चित्तैः
मनोहरैः शिखण्डिभिः नयूरैः भूषितः अलङ्कृतः समन्तात् पोषित-
नयूराणां सञ्चरणादिति भावः पक्षे चित्तशिखण्डिना अङ्कुरसा
स्त्रपित्वेति भावः भूषितः शोभितः सङ्घर्षिपुत्रत्वेनेति भावः । गुरु-
महान् पक्षे आचार्यः आश्रमाणां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां ब्रह्मचारी
गृही वाणप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टयः । आश्रमोऽस्त्रीत्यमरः । वृत्तिः
आचारः तस्याः शिक्षणात् प्रवर्तनात् उपदेशादिति च नियन्ता
शास्त्रा पक्षे शास्त्रकर्ता, परं किन्तु चार्वाकाणां बौद्धमतानुस्मिनां
मतस्य प्रवर्तकः प्रचारकः न आसीति शेषः । दृष्टसातिर्हि चार्वाकमत-
प्रणेता त्वन्तु न तथा केशवं वैदिकधर्मप्रवर्तकं इति व्यतिरेका-
बन्धनः ॥ ४४ ॥

कविचेति । त्वं काव्यप्रणयनात् काव्यरचनात् पक्षे काव्यस्य सङ्ग-

तस्य प्रणयनात् उत्पत्त्यात् कविः पक्षे युक्तः । सदा नीत्यादि-

शास्त्रेषु च पारदृष्ट्या विचक्षणः अभवत् समानम् । ते तस्य गुरु-

गुणिव्यां सदा उदयः उद्यतिः । किन्तु कदाचित् मनाक् रंघत् अपि

प्राणिहिंसाभयेनेव पदभ्यां मन्दं चरन् भुवि ।
 शनैश्चरोऽसि मितस्य नष्टनात् क्रूरता न वै ॥४६॥
 छाद्यया भूमिमाश्रित्य चन्द्रार्कौ तेजसा ग्रसन् ।
 राहुत्वं प्राप्तवान् राजन् ! न चागुह्यमवाप्तवान् ॥४७॥
 वैरिव्यूहविनाशनाय जगतामुत्पातकेतुर्भवान्
 क्रान्तौ खेचरगास्त्वदीयवशमास्तेनासि पातो मत्तः ।

तीक्ष्णतेजसः खरप्रतापस्य पक्षे सूर्यस्य सम्पर्कता नास्ति । अत्रापि
 व्यतिरेकः ॥४५॥

प्राणीति । त्वं भुवि पृथिव्याः प्राणिनां हिंसाभयेनेव पद्भ्यां
 मन्दं चरन् सौम्यभावेन विचरन् कार्यं नृणादव्यङ्गिति यावत् पक्षे
 मन्दं तदाभ्यां चरन् लभमानः शनैश्चरः शनैः मन्दं चरतीति
 तथोक्तः पक्षे शनिग्रहोऽसि किन्तु मितस्य बन्धुजगस्य नन्दनात्
 क्षानन्दजननात् पक्षे सूर्यस्य नन्दनात् आनन्दजननात् सूर्यतनयत्वा-
 दिति भावः ते तव क्रूरता निष्ठुरता न अस्मात् शयः । शनिग्रहः
 अतिनिष्ठुरः त्वन्तु तथा नेति व्यतिरेकः ॥४६॥

छाद्येति । हे राजन् ! त्वं छाद्यया दीप्ता पक्षे अवाप्तमेव
 भूमिम् आश्रित्य तेजसा चन्द्रार्कौ ग्रसन् पराभवन् राहुत्वम् आप्त-
 वान्, किन्तु नास्ति गौः किरणः प्रभाव इति यावत् यद्य सः अगुः
 निष्प्रताप इत्यर्थः पक्षे नास्ति गौः शिरो यस्य तथोक्तः निर्मलक
 इत्यर्थः तस्य भावः तत् न च अवाप्तवान् न लब्धवान् । व्यतिरेकः
 लङ्कारः ॥४७॥

वैरीति । भवान् वैरिणां शत्रूणां व्यूहः सज्जितं बलं, व्यूहस्य
 बलविन्यास इत्यमरः । तस्य विनाशाय जगताम् उत्पातकेतुः
 अमङ्गलकेतुः । खेचरगाः देवाह्वयानिनः देवयानकाः ब्राह्मणा
 इति यावत् पक्षे खेचरान् आकाशचारिणः नक्षत्राणीति यावत्

४२२

२०-५१/१०

१२-२-२०१९

राजाशस्तः ।

२१३

३३२४

चित्रास्ते शतशः शिखाः समुदिता वृद्धेय वीर्यस्य च
 जाने नासुरयोनिरङ्ग, तस्मिन् लोकेषु तद् विद्युतम् ॥४८॥
 विघ्नानां वारणास्त्रोके गणराजत्वमागतः ।
 तव नो रामवैरित्वं दाने न वारणास्यता ॥४९॥
 भवान् शक्तिधरः साक्षात् सेनानीत्वमुपागतः ।
 सुकुमारो महीपाल ! न च प्राप्तः कुमारताम् ॥५०॥

पक्षे खनामध्यगतिः तिर्यचीनरेखायां त्वदोववशगाः तव वशं
 गच्छान् संक्रान्तौ दानस्य प्राशस्यात् त्वत्सकाशात् बहूनि धनानि
 लभन्ते इति भावः, तेन हेतुना उभोः पाता रक्षिता पालयितेति ।
 यावत् तच्चे पातः तदाख्यस्य विशेषः मतः कथितः । ते तव वृद्धेः
 वीर्यस्य च चित्राः वृद्धविधाः शतशः शिखाः प्रतापा इति भावः
 यच्चे त्वाचाः समुदिताः सम्यक् उदयं प्राप्ताः । इदम् अङ्गुतं तत्
 लोकेषु प्रसिद्धं त्वद्रूपं वास्त्विति भावः न असुरयोनिः असुरः राक्षः
 योनियस्य स तथोक्तः राक्षत्पक्षः केदारिण्यर्थः न इति जाने । तव
 वृद्धः केतुधर्मशास्त्रित्वेऽपि तत्त्वं त्वयि नास्तीति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृष्टम् ॥४८॥

विघ्नानामिति । त्वं लोके जगति विघ्नानां वारणात् दूरी-
 करणात् गणराजत्वं गणेशत्वम् आगतः प्राप्तः गणेशस्य विघ्नहरत्वं
 प्रसिद्धम् । किन्तु तव दाने रामेण परशुरामेण वैरित्वं शत्रुभावः
 नो कदाचित् गणपतिः पित्रशिष्याय जामदग्न्याय पृथिवीं जित्वा
 कश्यपाय दत्तवते विद्वेषमकरोदिति पुराणवाक्तांस्तु सन्वेया । न च
 वारणास्यता गजाननत्वम् । त्वन्तु रामस्य वैरो न गजाननस्येति
 व्यतिरेकाबद्धारः । अतुष्टुवृत्तम् ॥४९॥

भवानिति । हे महीपाल ! भवान् शक्तिधरः प्रभावमन्वोत्-
 साहशक्तिसम्पन्न इति यावत् पक्षे शक्तिनामास्त्रधारो अतः साक्षात्

सेनानीत्वं वडाधिपतित्वं पक्षे कात्तिकेयत्वं, सेनानीरग्नभूय इत्य-

विभूतिभूषितो भूप ! तारानाथकृतेक्षणः ।

गामाश्रित्य शिवो भूत्वा न प्राप्तः कामवैरिताम् ॥५१॥

विद्वन्मानसहंसवासनिरतो वाग्व्या च कण्ठे श्रितो
हस्ते साक्षकमण्डलुर्नरपते ! सूत्रं च बिभ्रद् गले ।

वेदानध्ययनादिभिर्बहुतयन्त्रचैश्वर्यतुर्भिर्मुखैः

त्वं ब्रह्मत्वमुपागतोऽपि जरसा नाक्रान्त इत्यङ्गुतम् ॥५२॥

सरः । उपागतः प्राप्तः । सुकनारः सुकोमलाङ्गः सुन्दराभय इत्यर्थः
किन्तु कुमारतां शिशुत्वं न च प्राप्तः । तत्र बाह्यव्यवहारो नास्ति
विचक्षणतापूर्वकमेव व्यवहरसीति भावः । अतुष्टुवृत्तम् । व्यतिरे-
कालङ्कारः ॥५०॥

विभूतीति । हे भूप ! त्वं विभूतिभिः सस्पृष्टभिः पक्षे भस्त्रभिः,
भूतिर्भस्त्रनि सस्पृष्टोऽस्यसरः । भूषितः अलङ्कृतः तारानाथे शङ्करे
कृतम् देवज्ञं दर्शनम् अभिनिवेश इति भावः येन तथोक्तः शिवोपा-
सक इति भावः पक्षे तारानाथेन चन्द्रेण कृतं भूषितम् देवज्ञं तृतीयं
नेत्रं यस्य तथाभूतः, गां पृथिवीं पक्षे पृथग्भम् आश्रित्य शिवः शुभ-
करः लोकानामिति शेषः पक्षे तदाख्यः भूत्वा कामवैरितां काम्यन्ते
इति कासाः विषयाः तेषां वैरितां शत्रुतां अस्मकारित्वमिति यावत्
पक्षे मदनरिपुतां न प्राप्तः प्रत्युत कामानां वर्द्धक एव भवानिति
भावः । अतुष्टुवृत्तम् । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५१ ॥

विद्वदिति । हे नरपते ! त्वं विदुषां ज्ञानसं हंस इव तस्मिन् वासे
निरतः सदा विदुषां मनःसु अधिष्ठित इत्यर्थः पक्षे विदुषां ज्ञानस-
मव हंसः स्ववाहनभूत इति यावत् तस्मिन् वासे निरतः आसक्तः ।
वाग्व्या वाग्व्या कण्ठे श्रितः कण्ठवर्त्तिविद्य इत्यर्थः पक्षे वाग्व्या
सरस्वत्या स्तपत्येति भावः कण्ठे श्रितः आलङ्कित इत्यर्थः । हस्ते
अक्षेण उपसाहवा कण्डलुना च सहितः, गले सूत्रं यज्ञोपवीतं
विभ्रत् दधानः चतुर्भिर्मुखैः उपाधैः

नित्यं सत्त्वसमाश्रितो द्विजगतिर्लक्ष्मीपतिर्भूपते !

देवानां हितकत्ततां गतिरहो वैकुण्ठधामाश्रितः ।

गोलोकैकविभूषणं च शरणं भक्तस्य कामप्रसू-

विष्णुस्त्वं बलिदासतां न च गतो जानिऽतिचित्रं महत् ॥५३॥

बोधोचरणप्रचारणेरित्यर्थः वेदान् उच्चैरतिगहनं बद्धलयन् विस्तारयन् पक्षे चतुर्भिर्मुखैः वदनेः अध्ययनादिभिः वेदान् उच्चैरत्यर्थं बद्धलयन् विस्तारयन् ब्रह्मत्वम् उपागतः प्राप्तोऽसि, किन्तु जरसा बद्धक्येन न आक्रान्तः नाभिभूतः इति अद्भुतम् आश्चर्यम् । ब्रह्मा हि जराजीर्णस्त्वन्तु न तथेति व्यतिरेकः । शार्दूलविक्तीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

नित्यमिति । हे भूपते ! नित्यं सततं सत्त्वेन उत्साहेन पक्षे सत्त्वगुणेन समाश्रितः युक्तः, द्विजानां ब्राह्मणानां गतिः आश्रयः पक्षे द्विजेन पक्षिणा गरुडेनेत्यर्थः, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । गतिर्गमनं यस्य तथाभूतः गरुडवाहन इति यावत्, लक्ष्म्याः राज-
श्रिवाः पक्षे कमलाद्याः पतिः, देवानां हितकत्तं यागारुष्टानेन पक्षे अक्षुरदबनेनेति भावः सतां साधूनां गतिः आश्रयः पक्षे परिव्राता, अहो आश्चर्यं वैकुण्ठं निःशङ्कितं धाम आश्रयं दुर्गेति यावत्
आश्रितः पक्षे वैकुण्ठाख्यस्थानस्थितः, गोबोकानां पृथिवीस्थमान-
वानां पक्षे गोबोकस्य तदाख्यभुवनस्य एकम् अद्वितीयं विभूषणम्
अलङ्कारभूतः तेषां रञ्जनादिति भावः पक्षे गोबोकस्य भक्तस्य वत्-
रक्तजनस्य पक्षे भक्तिभाजः सेवकस्य शरणं रक्षिता, शरणं गृहरक्षि-
तोरित्यमरः । कामप्रसूः लोकानाम् असीदपूरकः उभयत्र समानम् ।
अतएव विष्णुरसि किन्तु बलिदासतां बलेरक्षुरराजस्य दासतां न च
गतः न प्राप्तः । विष्णुस्त्वञ्च समानधर्मा किन्तु स कस्यचिद् दासत्वं
गतः त्वन्तु न कस्यापीति भावः अतः महत् अतिचित्रम् अत्वाचर्यम्

महत् इति जाने सत्ये । व्यतिरेकादकारः । शार्दूलविक्तीडितं
वृत्तम् ॥५३॥

धर्मेण राजसे यस्मात् ततस्ते धर्मराजता ।

प्रजासु दण्डधरता सम्मता न तु कालता ॥५४॥

श्रीदः पुण्यजनेश्वरश्च नृपते ! भूतेश्वरस्तथा
जातोऽपि प्रथितः कुबेरपदभाक् नैवासि चित्रं हि तत् ।
पाशाव्यो नृप ! बाहिनीपतिरथो पञ्चाहिणीशोऽपि यत्
तच्चित्रं न च वारुणीमधिगतो नो वा जडेयो भवान् ॥५५॥

धर्मेणेति । त्वं यस्मात् धर्मेण राजसे राजकार्यं करोषि,
ततः कारणात् ते तव धर्मराजता यमत्वं सिद्धमिति शेषः । प्रजासु
दण्डधरता शास्त्रत्वं सम्मता, किन्तु कालता कलनात् कालः तस्य
भावः कालता संहारत्वमिति न अस्तीति शेषः । त्वं यमस्य समदर्शि-
तया शास्त्रत्वमनुकरोषि किन्तु तस्य निजदकर्मलोकसंहारकत्वं
न गृह्णासीति व्यतिरेकः । अमुष्टुष्टत्सु ॥५४॥

श्रीद इति । हे नृपते ! त्वं त्रियं सम्पदं ददाति लोकेभ्य
इति श्रीदः पक्षे श्रीदः तदाख्यः पुण्यजनानां विशुद्धचारतानां साधू-
नासित्वर्थः ईश्वरः अधिपः अग्रणोरिति यावत् पक्षे तदाख्यः श्रीदः
पुण्यजनेश्वर इति कुबेरपद्यावेष्टमरः । तथा भूतेशः प्रियः वन्धुः
प्रियः यस्य तथोक्तः शिवसेवक इति यावत् पक्षे हरमन्त्रः । जातो-
ऽपि प्रथितः विख्यातः कुबेरपदं कुलितशरीरपदवाच्यं भजते इति
तथाभूतः, कुवसायां क्लृप्तशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीर-
त्वादिति पुराणम् । नैव असि नैव भवसि, तत् हि चित्रम् आश्चर्यं
कुबेरयुगयुक्तोऽपि कुबेरो नासीति व्यतिरेकः । हे नृप ! त्वं पाशाव्यः
पाशक्रीडाशीलः पक्षे पाशाव्ययुक्तः, बाहिनीपतिः जेनापतिः पक्षे
जदीनायः अथ किञ्च पञ्चाहिणीशः पश्चिमाया दिशः देशः अधिपतिः
अपि भवान् वारुणीं सुरां पक्षे वरुणपाशितां दिशं पश्चिमासित्वर्थः
न च अधिगतः न प्राप्तः न सुरापायीति भावः, नो वा जडानां
मूर्खानाम् देशः अग्रणोरित्वर्थः पक्षे जलानाम् देशः ज्ञानी जला-

जाने शुद्धमतङ्गजाधिपतितां जीवे च ते गौरवं
 स्वर्गवासिसलोकतां नरपते ! लोकाधिपत्यं तथा ।
 शास्त्रेषु प्रथितं सहस्रनयनत्वञ्चेति सूक्ष्मेक्षणात्
 पौरस्येषु समादरो न च तवेत्येतद्वि चित्रं सहत् ॥५६॥
 मित्रोदयाय यतसे सततं पुरस्तात्
 तत्प्रस्थलोकनिवहान्स्वयि रागयुक्तान् ।
 मुक्कान्यदेशनिकरेषु वसुप्रदोऽभूः
 पौरस्यवासिषु कथं न वसुप्रचारः ॥ ५७ ॥

धिपतिरित्यर्थः तत् चित्रम् आश्चर्य्यं भवतः वसुधर्मित्वेऽपि वरुणपतेः
 निरुद्धधर्मवत्त्वं नास्तीति व्यतिरेकः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५५॥

जाने इति । हे नरपते ! ते तव शुद्धमतङ्गजानां सुदन्त-
 जन्तिनां पक्षे शुद्धमतङ्गस्य श्वेतगजस्य ऐरावतस्येत्यर्थः अधिपतितां
 तथा जीवे प्राणियगे पक्षे वृद्धस्यतो स्त्रस्य आचार्य्यं इति भावः
 गौरवं सम्मानं स्वर्गं वासिनां देशानां सलोकतां समानलोकभागित्वं
 स्वर्गवासाधिकारित्वमिति यावत् पक्षे स्वर्गं वासिनां सलोकतां
 साबोक्त्यं, लोकानां जनानां पक्षे त्रयाणां भुवनानां, लोकान् भुवने
 जने इत्यमरः । आधिपत्यं स्वामित्वं तथा सूक्ष्मेक्षणात् सूक्ष्म-
 दर्शनात् सुविचारकरणादिति भावः शास्त्रेषु प्रथितं प्रसिद्धं सङ्घ-
 मिय नयनानि यस्य तथोक्तः तत्त्वं पक्षे सङ्घसनेत्वञ्च जाने ।
 किन्तु तव पौरस्येषु पूर्वदिग्भवेषु प्राणेषु न च समादरः केयवमिति
 शेषः । इन्द्रस्य पूर्वादिगधिपतित्वात् तस्मादेव दिशि समादरः तव
 स्वर्वास्त्रेव दिक्ष्विति व्यतिरेकः । एतद्वि एतदेव सहत् चित्रम् आश्च-
 र्य्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५६॥

मित्रोदयायेति । त्वं सततं पुरस्तात् अग्रतः पूर्वदिग् दिशि च
 मित्राणां वृद्धतां पक्षे मित्रस्यैव सूर्य्यस्यैव उदयाय यतसे चेष्टसे,
 त्वयि रागयुक्तान् अतुरागिणः पक्षे स्त्रीकरणेनारुणितान् तत्प्रस्थ

गिरीशसेवनान्मूर्ध्ना वर्त्मन्यविभूषणात् ।

गङ्गात्वमाश्रितो भूप ! निम्नगतं न चाश्रितः ॥५८॥

रामकृष्णसेवनेन गङ्गासङ्गमनेन च ।

मितप्रियत्वाद् यमुनाभावेऽपि तव शुद्धता ॥५९॥

सुशर्चिर्न तु सर्वभक्षकी

द्विजराजो न कलङ्कभूषितः ।

लोकनिवहान् त्वत्सम्मुखवर्तिनो लोकानित्यर्थः पक्षे पूर्वदिग्वर्तिनो
लोकान् सङ्गा त्यक्त्वा अन्यदेशनिकरेषु अन्येषु देशसमूहेषु वसुमदः
धनवर्धी पक्षे किरणदः अमूः, पौरस्त्वानिषु पूर्वदिग्वासिषु कथं
तव वसुप्रचारः धनवितरणं न पक्षे किरणदानं न । एतेन पूर्व-
दिग्वासिभ्यः अस्मभ्यं तव धनदानसूचितमिति व्यज्यते । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥५७॥

गिरीशेति । हे भूप ! त्वं मूर्ध्ना शिरसा गिरीशस्य सेवनात्
पक्षे मूर्ध्ना शिरसा गिरीशस्येति भावः अवच्छेदे तृतीया मूर्ध्नि
गिरीशस्य सेवनादिति यावत् तथा वर्त्मनां त्वयस् उत्तममध्यमाधम-
विविधदण्डरूप आचार इति भावः त्रिपथं तस्य विभूषणात् अलङ्कृ-
णात् विविधमार्गेण राजकार्यस्य शोभासम्पादनादिति भावः पक्षे
समनेन शोभाजननादित्यर्थः गङ्गात्वम् आश्रितः प्राप्तः न च न तु
निम्नं गच्छतीति तद्योक्तां तस्य भावः तत् नीचमार्गावच्छित्त-
मिति यावत् आश्रितः । गङ्गा निम्नगा त्वन्तु न तथेति व्यति-
रेकः ॥५८॥

रामेति । रामकृष्णयोरसेवनेन गङ्गायाः सङ्गमनेन च
मित्राणां सुहृदां पक्षे मित्रस्य सूर्यस्य प्रियत्वात् एकत्वं सद्व्य-
हारात् अन्यत्वं आत्मसम्भवत्वादिति भावः तव यमुनाभावे यमुनात्वे
चक्षेऽपि शुद्धता निर्मलता अस्तीति शेषः । यमुनाजलं मलिनं
तन्तु निर्मल इति व्यतिरेकः । अतदुद्धृतम् ॥५९॥

धनदोऽपि कुवेरतां त्यजन्

कमलेशोऽपि न वा जनार्दनः ॥६०॥

कुशासनरतोऽपि त्वं कुशासनविवर्जितः ।

दानवारिसेवकोऽपि दानवारिविवर्जकः ॥६१॥

कलयसि कलमलनाशं भजसि च जगदावासम् ।

चलयसि विनतत्वासं रचयसि नृप ! सुरवासम् ॥६२॥

सुशुचिरिति । त्वं सुशुचिः सुपवित्रः पक्षे शोभनः अग्निः
न तु सर्वभक्षकः, द्विजरजः द्विजेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु राजते
इति तथोक्तः पक्षे चन्द्रः, द्विजरजः शशधर इत्यमरः । न कचहु-
भूषितः न कलह्नीत्यर्थः । धनदः धनदाता पक्षे धनपतिरपि कुवे-
रतां कुत्सितशरीरतां त्यजन्, कमलेशः श्रीपतिरपि जनान्
अर्दतीति तथोक्तः जनप्रौढकः न वा नैवेत्यर्थः । अतिरेकानुहारः
॥६०॥

कुशासनेति । त्वं कुशासनरतः कुशनिर्मितासनोपविष्टोऽपि
कुशासनात् कुत्सितभावेन राज्यस्य शासनात् विवर्जितः विरहितः,
दानवानाम् अरिः विष्णुः त्वं सेवकोऽपि दानवारिविवर्जकः
तुभ्यस्मिद् ददानि तुभ्यस्मिद् ददानीत्येवं धनोत्सर्गवाक्ये जलत्वाग-
कारीत्यर्थः । अत्र श्लेषानुप्राणितं यमकम् । उक्तञ्च दर्पणे । सत्वो
पृथगर्थीयाः स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः । क्रमेण तेनेवाहन्ति यमकं विनि-
गद्यते । इति श्लिष्टः पदेरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते इति । अत-
स्तु वृत्तम् ॥६१॥

कलयसीति । हे नृप ! कलेः पापयुगलं मलनाशं पापक्षयं
कलयसि करोषि, जगदावासं जगद्विवासं विष्णुं भजसि आरा-
धयसि च । विनतानां शरणागतानां त्वासं मयं चलयसि निरा-
करोषि, सुराणां देवानां वासं वासस्त्वनं सन्दिरसित्यर्थः स्वस्ति

नानातीर्थसमाश्रयो द्विजकुलेनाराधितो भूयसा
 शश्वत् सौरभशालिनां सुमनसासुजासहेतुस्तथा ।
 गम्भीरोऽतिदुरासदोऽहितजुषां पद्मैकभूमिर्भवान्
 मन्ये कोऽपि जलाशयोऽसि महतां तापस्य संशान्तये ॥६२॥
 शङ्खचक्रपरिचिह्नितः करे
 पादयोर्ध्वजमुखादिनाच्छ्रितः ।
 मालया वनजया च शोभितो
 वैष्णवाङ्गमखिलं त्वमाश्रितः ॥६४॥
 सर्वेषां तापनाशाय दक्षिणो मलयोचलः ।

नानेति । भवान् नानातीर्थाणां वङ्गनां साधूनां समाश्रयः
 नतिः पक्षे वङ्गजनाशरणमार्गाणां समाश्रयः विविधतीर्थशोभित
 इति भावः, भूयसा वङ्गना द्विजकुलेन विप्रवृन्देन पक्षे पक्षिसम्-
 हेन, नाराधितः सेवितः शश्वत् वनतं सौरभशालिनां सुविख्याता-
 नामित्वर्थः पक्षे सुगन्धवतां सुमनसां मनस्विनां पक्षे पुष्पाणां
 उच्छासहेतुः हर्षहेतुः पक्षे विकारहेतुः गम्भीरः दुरवगाहप्रकृतिः
 पक्षे अतस्त्वर्थः अहितजुषां दुर्जनानां दुरासदः अनभिभवनीयः
 पक्षे अहितजुषां रोगिणां दुरासदः अस्वर्गनीयः पद्मायाः
 उच्छासः पक्षे पद्मानाम् एकभूमिः अद्वितीय आश्रयः । तस्मात्
 महतां जनानां तापस्य दुःखस्य पक्षे उद्धारः शान्तये उपशमनाय
 कोऽपि जलाशयः असि इति मन्ये । शङ्खचक्रोद्धृतं दृष्टम् ॥६३॥

शङ्खेति । त्वं करे शङ्खचक्राभ्यां परिचिह्नितः, पादयोः ध्वज
 मुखादिना ध्वजवज्जादिना चाच्छ्रितः अखलदृढः, वनजया मालया
 वनपुष्पमालया शोभितश्च, अतः अखिलं समग्रं वैष्णवाङ्गं विशि-
 चिह्नम् आश्रितः । तस्मात् त्वं विष्णुरसीति भावः ॥६४॥

सर्वेषामिति । त्वं सर्वेषां जनानां तापनाशाय दक्षिणः दक्षिणः

कथं न मयि दाक्षिण्यं कुर्यादाशंसनं मम ॥६५॥

त्वं दानवारिपरिसेवनमातकर्मा

नित्यादिकर्मसु तथा कृत्यदानधर्मा ।

लोकादिरक्षणविधौ कृतधर्मवर्मा

दानादिनाश्रितजने कृतदेवधर्मा ॥६६॥

उज्जृम्भते हि सरसां कमलोदयार्थं

भास्वान् दिवेति विदितं नृप ! लोकमध्ये ।

त्वं सर्वदा तु जगतां किल सर्वदाना-

दुज्जृम्भसे नरपते ! कमलोदयार्थम् ॥६७॥

दिश्वर्तो मन्त्रयाचलः, नयि कथं दाक्षिण्यम् औदार्ये न कुर्यात्
अपि तु कुर्यादेवेत्यर्थः । इति सप्त आशंसनम् आशेत्यर्थः ॥६५॥

त्वमिति । त्वं दानवानाम् अरिर्विष्णुः तस्य परिसेवनं सर्वथा
नमाराधनसेव कर्म वक्ष्ये तथाभूतः विष्णुप्राप्तक इत्यर्थः नित्यादि-
कर्मसु यदकरणे प्रत्यवायः तक्षित्वं तत् आदि देवां तथोक्तेषु कर्मसु
आदिपदेन काव्यनैमित्तिकानां ग्रहणम् । कृतः दानधर्मः येन तथा-
भूतः, लोकादीनां रक्षणविधौ पालनव्यापारे कृतः धृत इत्यर्थः
अथलब्धित इति यावत् धर्मवर्त्ता धर्ममार्गे येन तादृशः तथा आश्रित-
जने दानादिना कृतं देवानां धर्मं सुखं येन तथाभूतः आश्रितव्यक्तिषु
दानेन देवास्तुष्ट्यन्तीति भावः । वसन्तिबकं वृत्तम् ॥६६॥

उज्जृम्भते इति । हे नृप ! भास्वान् सूर्यः लोकमध्ये जगति
दिवा दिवसे सरसां जलाशयानां कमलोदयार्थं पद्मविकासार्थम्
उज्जृम्भते हि उदयेव इति विदितं ज्ञातम् । हे नरपते ! त्वन्तु
जगतां भूतलवासिनां कमलोदयार्थं सम्पदवृद्ध्यर्थं सर्वदानात् सवधन-
रेकाङ्गहारः । वसन्तिबकं वृत्तम् ॥६७॥

उदयेनैव सविता जगद्धर्मप्रवर्त्तकः ।

अर्द्धोदयेऽसि नृपते ! सर्वधर्मप्रवर्त्तकः ॥ ६८ ॥

शश्वत् श्रुतोऽसि मनसा परिशीलितोऽसि

ध्यानेन मुद्रितदृशा च विलोकितोऽसि ।

तस्मात्तु ते परिचयो मयि वर्त्ततेऽद्य

त्वय्येव मे परिचयाय ममैष यत्नः ॥ ६९ ॥

तव गुणनिकरान्तं नैव गन्तुं समर्था

वयमिति विरताः स्म आन्तियोगाच्च राजन् ! ।

कलयसि गुणलेशं दोषजालं जहासि

गुणिगणगुणलेशादाश्रुतोषो भवान् यत् ॥ ७० ॥

उदयेनेति । हे नृपते ! सविता सूर्यः उदयेनैव सस्यगिति शेषः जगतां धर्मस्य कार्यस्य प्रवर्त्तकः निष्पादकः । त्वन्तु अर्द्धोदये किञ्चिन्मात्रोदये अल्पकालमात्रराजकार्ये परिदर्शनेऽपीति भावः सर्वेषां धर्मप्रवर्त्तकः । तव शासने सर्व एव स्वं स्वं धर्ममनुकूल्य चलन्तीति भावः । असुष्टु बृहत्तम् ॥ ६८ ॥

शश्वदिति । हे राजन् ! त्वं शश्वत् सततं श्रुतः असि तव नाम सर्वदेव श्रुतमिति भावः, मनसा परिशीलितः कीदृशोऽसौ नृप इति विचिन्तितः असि, ध्यानेन मुद्रितदृशा च निरालोचितनयनेन च विलोकितः दृष्टः असि, तस्मात् ते तव परिचयः मयि वर्त्तते तिष्ठति, अद्य तु त्वयि मे मनः परिचयाय मन एषः यत्नः प्रयासः अहं कीदृश इति ज्ञापनार्थं त्वामित्यं स्तोमीति भावः । वसन्त-तिष्ठकं यत्तम् ॥ ६९ ॥

तवेति । हे राजन् ! वयं तव गुणनिकराणां गुणराशीनाम् अन्तं पारं गन्तुं नैव समर्थाः शक्ताः इति आन्तियोगात् परिश्रमाच्च हेतोः विरताः स्म निवर्त्तमाने तव गुणवर्णनादिति भावः ।

गुणानामाधारे गुणिजनगुणग्राहकवरे
 दयासारे पारे वचनमनुवर्णैकनिलये ।
 समैषा विज्ञप्तिर्नयनपदवीमेत्य सहसा
 सदा सानन्दं तं विरचयतु नित्यं रमयतु ॥७१॥
 प्रशस्तिपत्रिका यत्नात् श्रीतारानाथशर्मणा ।
 द्विजेन रचिता तुल्यै नृपस्यास्तु चिरं शिवम् ॥७२॥
 इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिता
 राजप्रशस्तिः समाप्ता ।

प्राप्तुं शीघ्रं लक्ष्यतीति तथोक्तः अतः गुणलेखं कथयसि गृह्णासि
 दोषजालं दोषराशिञ्च त्यजसि गुणिगणानामुक्तोक्तिं शेषः । मार्गलो-
 क्यते ॥७०॥

गुणानामिति । गुणानाम् आधारे आश्रये गुणिजनानां
 गुणग्राहकवरे गुणग्राहकश्रेष्ठे दयासारे कृपानिधौ अपारे दुर-
 गाहस्रभावे वचनान्येव कथुवर्णाः सन्तुवर्णाः तेषाम् एकनिलये
 अद्वितीयावाप्ते एषा सम विज्ञप्तिः स्तुतिरिति यावत् नयनपदवीं
 दृष्टिप्रथं लक्ष्येति शेषः एव सहसा तं राजानमिति शेषः सदा
 सानन्दं विरचयतु करोतु नित्यं रमयतु प्रीणयतु च । शिखरिणी-
 कृतम् ॥७१॥

समाप्ताति । श्रीतारानाथशर्मणा द्विजेन यत्नात् यस्य तुल्यै
 इयं प्रशस्तिपत्रिका रचिता तस्य नृपस्य चिरं शिवं भङ्गलम् अस्तु
 भवतु ॥७२॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यानागरभट्टाचार्येण कृता
 राजप्रशस्तिव्याख्या समाप्ता ।

समाप्तम् ग्रन्थः ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট
কলিকাতা।
প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬ নং আম্বাষ্ট্রী ষ্ট্রীট
কলিকাতা।

५६ छहदारग्यक सटीक सभाष्य ?०	८६ अनर्घराघवनाटक सटीक २
६० सुसुत (वैद्यक) ४	८७ दैवतब्राह्मण सभाष्य १
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १	८८ मङ्गविंशब्राह्मणम् सभाष्य १
६२ वेतालपञ्चविंशतिः ॥ ॥	८९ मीमांसापरिभाषा १०
६३ पातञ्जलदर्शन(सभाष्यसटीक) २	९० अर्थसंग्रह(लौगाक्षिसीमांसा) १
६४ अतत्त्वविवेक(वैज्ञानिकार) २	९१ रघुवंश सटीक १
६५ सुक्तिकोपनिषत् १	९२ मेघदूत सटीक ११
६६ उपमानचिन्तामणि १	९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६
६७ नागानन्द नाटक १०	९४ देवराजुमानचिन्तामणि १
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य ॥ ॥	९५ न्यायदर्शन सभाष्य सृष्टि २॥
६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य ३	९६ सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डम् १
७० साहित्यदर्पणम् (मूलमाल) ॥ ॥	९७ साहित्यदर्पण सटीक १॥
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्यकृत भाष्यसंहिता ?	९८ मदनपालनिवृत्तः (वैद्यक) ॥
७२ विजयशालभञ्जिकानाटिका सटीक?	९९ संस्कृतशिक्षासङ्ग्रीहप्रथमभागः /
७३ कारणव्यूह (वैज्ञानिक) २	१०० संस्कृतशिक्षासङ्ग्रीहद्वितीयभागः १०
७४ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २	१०१ संस्कृतशिक्षासङ्ग्रीहतृतीयभागः १०
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥	१०२ श्रीहर्षचरित वाचस्पतिकृत ?
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् १	१०३ अमरकोष ॥
७७ वासयदत्ता सटीक १	१०४ वेदान्तसूत्र सभाष्य सटीक १०
७८ पुष्पवाणविलास काव्य सटीक ॥	१०५ वेदान्तपरिभाषा १
७९ सहिष्यशतकम्, पदारविन्द- शतकम्, सुतिशतकम्, सन्दर्भित- शतकम्, कटालिशतकम् १	१०६ वेदान्तसारसटीक १
८० मनुसंहिता टीका सहित ३	१०७ सटीक निदान (वैद्यक) १॥
८१ नैषधचरितम् टीका सहित ५	१०८ कामन्दकी नीतिसार ॥
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार १०	१०९ सन्निकर्षास्तप्रकरणसटीक २
८३ वीरभक्तोदय (सुतिशास्त्र) ५	११० अलि, विष्णु, चारीत, दाक्ष- प्रसाद, उशना, अङ्गिरा, यम, व्यास- सूत्र, संवत्, काव्यायन, उहसति, पराशर, व्यास, मङ्ग, लिखित, दक्ष, गौतम, शातातप, वशिष्ठ प्रणीत
८४ भावप्रकाश (वैद्यक) ५	१११ संहिता (वैद्यक) १०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक ?	

१११ मत्स्यपुराण	६	१२६ शङ्करविजय	१॥०
११२ चरकसंहिता(वैद्यक) सम्पूर्ण	६	१२७ षट्चकटिकप्रकरण सटीक	१
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस- रत्नाकर (वैद्यक)	६	१२८ काव्यादर्शसटीक (अलङ्कार)	१
११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य चानन्द- गिरिकृतटीका तथा सुबोधिनीसमेत	४	१२९ अष्टाङ्गहृदय संहिता	१
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका	॥	१३० शुक्लनीति सटीक	२
११६ मालतीमाधव नाटक सटीक	॥०	१३१ गीतगोविन्द सटीक	॥०
११७ सटीक भट्टिकाव्य	२	१३२ अग्निपुराणम्	५
११८ सटीक काव्यप्रकाश	४	१३३ विष्णुपुराणम् सटीक	५
११९ सभाष्य शाण्डिल्यसूत्र	॥०	१३४ सीमांसादर्शन सभाष्य	१२
१२० लघुकौमुदीव्याकरणम्	॥०	१३५ अध्यात्मरामायणम् सटीक	२
१२१ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	५	१३६ महाविद्यानतन्त्रम् सटीक	४
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१३७ सीमांसादर्शनस्य अधिकरणमाला	६
१२३ चम्पू रामायण सटीक	१	१३८ श्रुतबोधः (छन्दोपन्य) सटीक	१
१२४ (चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू	॥	१३९ बालरामायणनाटक सटीक	१
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	२	१४० लिङ्गपुराणम्	५
१२६ गोलाध्यायः	॥	१४१ चण्डिकाशिकनाटक सटीक	॥०
१२७ गणिताध्यायः	१	१४२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२
१२८ पञ्चदशी (सटीक)	१॥	१४३ कलापव्याकरणम्	२
१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः	१	१४४ कुसुमाञ्जलि सटीक	१०
१३० शकुन्तलानाटक सटीक	१	१४५ संगीतपारिजात	१॥०
१३१ शब्दरूपादर्शः	॥०	१४६ साङ्ख्यसार	१०
१३२ दृष्टव्यसंहिता		१४७ नागानन्द नाटक सटीक	॥०
का वाराही संहिता	२	१४८ सटीककाव्यदीपिका अलङ्कार	॥
१३३ तर्कामृत (जगदीशकव)	१०	१४९ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण	१०
१३४ द्वाविंशतपुस्तिका	१	१५० वैशेषिकदर्शनम् सभाष्य	२
१३५ उत्तररामचरित सटीक	१	१५१ कल्किपुराणम्	१
		१५२ पाण्यक्यशतकम् सटीक	१

